

INHOUD

Voorwoord 7

DEEL I

- 1 Het gelijk van de bijbel 13
- 2 Keizer, stad en land 48

DEEL II

- 3 De profeet 87
- 4 De Henoch uit Haarlem 121
- 5 Het Nieuwe Jeruzalem 159
- 6 De kleersnijder uit Leiden 191
 - 7 Een stad vol vrouwen 216
- 8 De stadhouders in Amsterdam 240
- 9 'Wij trekken de wereld in!' 253
- 10 'Als zeven blokhuizen niet volstaan...' 282
- 11 Woelingen in de Nederlanden 304
- 12 Bedriegers en bedrogenen 331
- 13 Niemandslaan 358
- 14 Eindgericht 380
- 15 Epiloog 405

Noten 413

Bibliografie 431

Register 439

VOORWOORD

‘Terreur, reeds lang een vertrouwd kenmerk van het dagelijkse leven in het Nieuwe Jeruzalem, intensiveerde zich tijdens het bewind van Jan Beukelsz. Al enkele dagen na de proclamatie van zijn koningschap [werd omgeroepen] dat in de toekomst iedereen die zondigde tegen de universele waarheid, voor de koning zou worden gebracht en ter dood werd veroordeeld. Binnen enkele dagen begonnen de eerste executies.’¹

Aldus Norman Cohn in zijn boek *The pursuit of the Millennium* uit 1957. Vanaf de zestiende eeuw hebben het koninkrijk Munster en zijn leider een vernietigende pers gehad en Cohn is een van de vele historici die ophielden met onderzoeken waar traditie begon. Het resultaat is een relaas van iemand die het opsteken van een vermanende vinger afwisselt met hoofdschudden om zoveel leed en domheid. Al honderden jaren is de opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers beschreven in de donkerste tinten, waarin Jan Beukelsz (Jan van Leiden) als een sadistische despoet en het Nieuwe Jeruzalem in Westfalen als een zedeloze en bloeddorstige opflakking van fanatisme worden neergesabeld.

Pas de laatste veertig jaar is een genuanceerder beeld ontstaan.² Hierin is Jan Beukelsz eerder een sluwe politicus dan een gewetenloze autocraat. Bovendien is men het koninkrijk Munster meer in zijn tijd gaan plaatsen, als een verschijnsel dat niet los kan worden gezien van de Reformatie die Europa op zijn grondvesten deed schudden. Tegelijk is vast komen te staan dat ook een kerkhervormer als Luther nog met één been in de Middeleeuwen stond.³

Ik wilde het verhaal van het anabaptisme in Nederland en Munster vertellen op een manier die niet wordt gekleurd door

anachronistische verontwaardiging. Maar vooral vond ik het tijd worden dat het werd verteld, want in Nederland is het koninkrijk Munster een vergeten episode uit de vaderlandse geschiedenis. Een jantje-van-leiden wordt door de meeste mensen nog wel gezien als een praatjesmaker, maar daar blijft het vaak bij.

Misschien is deze onbekendheid te wijten aan het feit dat een groot deel van de gebeurtenissen zich afspeelde in Westfalen; op Duitse historici hebben de wederdopers in ieder geval altijd een grote aantrekkingskracht uitgeoefend. Wellicht zijn de wederwaardigheden van Jan van Leiden en zijn geestverwanten aan de aandacht van de Nederlandse geschiedschrijving ontsnapt omdat vlak daarna het nationale epos van de Tachtigjarige Oorlog en de Republiek begint. Zij die het koninkrijk der wederdopers onderzochten – doopsgezinde historici – werden lange tijd door afkeer en schaamte gehinderd.⁴

Het is nu voor het eerst dat de episode van het koninkrijk Munster wordt verteld op een manier die recht probeert te doen aan zowel de gebeurtenissen in Westfalen als in de noordelijke Nederlanden, zoals de woelingen in Amsterdam, Deventer en op het Groninger platteland. Daarbij was het mijn bedoeling dit op toegankelijke wijze te doen, zonder blind te zijn voor sommige theologische finesses en de ingewikkelde weg die het anabaptisme aflegde voordat het de Nederlanden bereikte.

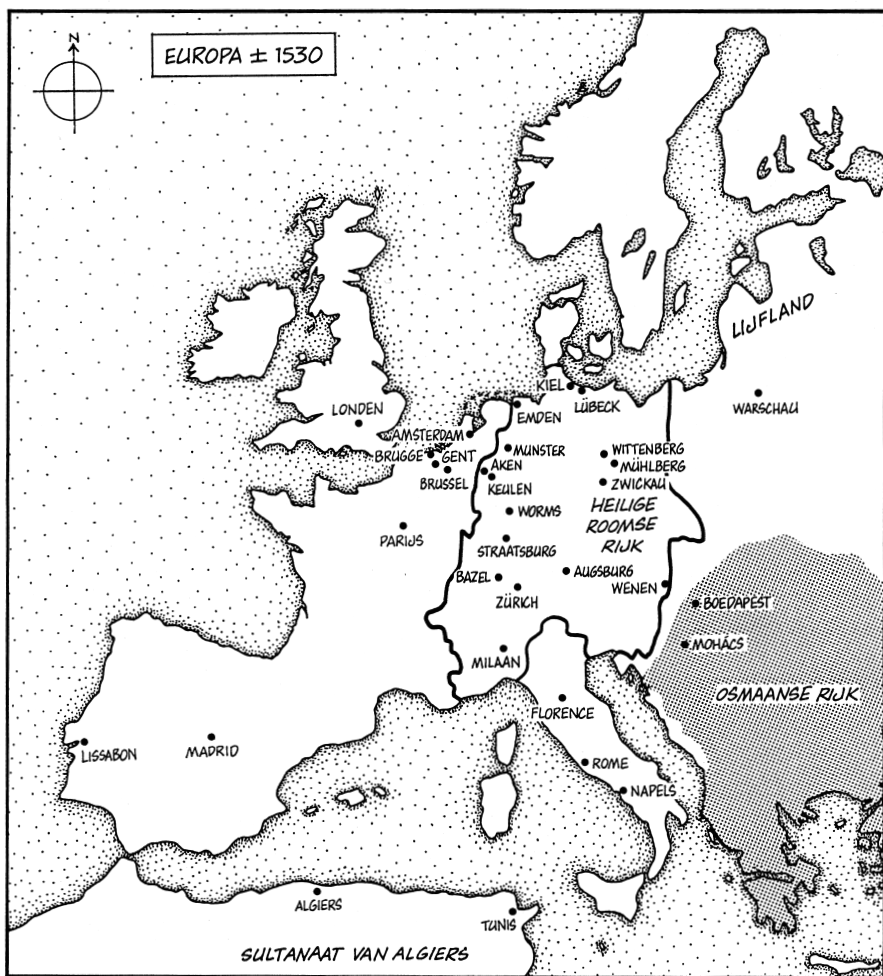
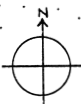
Degene die zich verdiept in de allereerste jaren van de Nederlandse wederdopers, mag zich gelukkig prijzen, want hem staat prachtig bronnenmateriaal ter beschikking. Ik noem hier Heinrich Gresbeck, die anderhalf jaar lang ooggetuige was in het Nieuwe Jeruzalem en hierover een kroniek naliet.⁵ Ook de bronnenboeken van Mellink (*Documenta Anabaptistica Neerlandica*) zijn een ware goudmijn. Ik citeer veel uit deze werken, en heb dit gedaan in hedendaags Nederlands. Af en toe heb ik me enige vrijheden veroorloofd als teksten onduidelijk of erg wijdlopig waren. Ik hoop dat in mijn omzetting van het zestiende-eeuwse Nederlands niets verloren is gegaan. Om het aantal noten bescheiden te houden heb ik ervoor gekozen vooral de citaten van bronvermelding te voorzien.

Dit boek had nooit tot stand kunnen komen zonder de hulp van derden. Belangrijk en inspirerend voor mij waren de gesprekken met Sjouke Voolstra, hoogleraar Christelijke geloofs- en zedenleer Mennonitica aan de Universiteit van Amsterdam en het Amsterdamse Doopsgezind Seminarie, en Piet Visser, hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam en bijzonder hoogleraar Wetenschap van handschriften en drukwerk in relatie tot de geschiedenis van het Humanisme en de Verlichting. Onze gesprekken en hun commentaar op mijn manuscript waren voor mij van grote waarde. Aan de stadswandeling met Ralph Klötzer, auteur en stadsarchivaris van Munster, bewaar ik eveneens dankbare herinneringen.

Voorts dank ik Adriaan Plak van Zaal Mennonitica; Jorie Zijlmans van de Haagse Gevangenpoort; Laetitia Gorter-van Royen voor haar onderzoek naar dopers rumoer in de Habsburgse archieven in Wenen; Samme Zijlstra en Lammert Jansma van de Fryske Akademy; Peter Paalvast; en Coen Kompier en Christoph Schmidt voor het lezen en becommentariëren van mijn manuscript. Tot slot dank ik Hanny, die mij aanspoorde dit boek te schrijven.

DEEL I

EUROPA ± 1530

HET GELIJK VAN DE BIJBEL

Op 15 september 1525 vond in 's-Gravenhage een gebeurtenis plaats die de tongen in beroering bracht. De inquisitieraad had alles in het werk gesteld om er een indrukwekkende vertoning van te maken. Tal van hoge geestelijken waren aanwezig en landvoogdes Margaretha van Savoye, tante van de keizer, was speciaal uit Mechelen afgereisd om het proces bij te wonen.

's-Gravenhage was deze middag middelpunt van het offensief tegen het opkomende tij van 'lutherij', de gangbare term voor religieuze nieuwlichters in de Nederlanden. Keizer Karel v en de landvoogdes waren vastbesloten om de Nederlanden voor de katholieke moederkerk te behouden. Alleen een resoluut optreden kon de aanwas van de ketters, nu nog gering in aantal, tot staan brengen. De vierschaar was met opzet omgeven met praal en ceremonie, omdat Margaretha en haar inquisiteurs het proces een symbolische lading mee wilden geven: hier stond niet alleen een mens van vlees en bloed terecht, maar tevens een opstandige mentaliteit.

Slachtoffer was de hardnekkigste van alle arrestanten, Jan de Bakker, een hulppastoor uit Woerden die zich in zijn geschriften Pistorius noemde. De inquisitieraad had zich moeite getroost Pistorius van zijn dwaling te laten terugkeren. In de strijd tegen ketterij was de brandstapel een paardenmiddel, het was effectiever om een spraakmakend persoon spijt te laten betuigen tijdens een openbare, middagvullende procedure. Een boetvaardige Pistorius was een wandelende overwinning voor de roomse Kerk, terwijl de doodstraf weleens een martelaar van hem kon maken, en hoe vruchtbaar martelaars waren voor een beweging in verdrukking,

had het vroegste christendom onder de Romeinen bewezen.

Twee maanden had men Pistorius in de Ridderkamer van de Haagse Gevangenpoort op zijn veroordeling laten wachten, en vervolgens nog eens een maand in het 'gajool' tussen de verkrachters en landlopers. Ondertussen had men hem laten bezoeken door zijn ontroostbare vader, die zijn zoon smeekte te kiezen voor de katholieke Kerk, en voor het leven dat er zeker bij zou inschieten als hij niet tot inkeer kwam. Pistorius wees zijn vader echter de deur, evenals de biechtvader die hem bleef belagen met zalvende bekeringspogingen. Hij was bang voor de dood en doodsbang voor de pijn, maar allesoverheersend was de angst zijn kans op verlossing van zijn ziel te verspelen.

Pistorius was een van de belangrijkste stemmen die zich hadden gekeerd tegen de traditionele opvattingen over de eucharistie, het wonder tijdens de mis waarin brood en wijn veranderen in de werkelijke aanwezigheid van Jezus Christus. Hij had al eens eerder wegens 'sacramentsschennis' vastgezet, maar dat was in de buurt van zijn eigen parochie, waar de mensen hem kenden van zijn preken. Sympathisanten hadden hem toen uit zijn cel bevrijd, waarna hij zijn levensgevaarlijke preken had hervat. Hier in Den Haag was hij uit zijn vertrouwde omgeving gehaald en verdrong zich een menigte die met onverschillige nieuwsgierigheid de gang van zaken volgde.

In zijn volledige priesterstooi stond hij op een verhoging, met in zijn rechterhand een miskelk. Naast hem las een minderbroeder op luide toon de lange lijst van dwalingen en misdaden voor die Pistorius tegen de Kerk en God had begaan. Hij mocht niets zeggen, anders kreeg hij de tongklem. Nadat alle beschuldigingen door de zaal hadden geschald, trad een Utrechtse wijbisschop op hem toe die een voor een de tekenen van priesterlijke waardigheid verwijderde. Het laatst werd de huid op zijn vingertoppen afgekrabd.

De vrijwel ontklede Pistorius kreeg nu door de beul een gele jurk en een narrenkap aangemeten. Vervolgens verlieten de geestelijken de zaal, zodat zij als godsdienaren het uitspreken van het vonnis niet hoefden mee te maken en hun eer onbezoedeld bleef.

De veroordeelde liep blootsvoets met een miskaars naar de Plaats, in Den Haag vanouds de plek waar terechtstellingen werden uitgevoerd. Tijdens deze processie passeerde hij de Gevangenpoort, waar enkele van zijn vrienden en geestverwanten vastzaten. Toen zij hem langs zagen lopen, zongen zij hem door de tralies 'O zalig feest der martelaren' toe.

Pistorius werd vastgebonden aan een paal, duidelijk zichtbaar stak hij boven de hoofden van het publiek uit. De bouw van een brandstapel vereiste vakmanschap. Er moest materiaal in zitten dat snel ontbrandde om de straf gezaghebbend te laten beginnen. Duurzamere brandstof zorgde ervoor dat het vuur bestand was tegen het grillige weer en dat het lichaam van de veroordeelde overtuigend werd verteerd. Voor de brandstapel van Pistorius had de beul 1600 elzentakken, grote hoeveelheden turf en zes tonnen pek gebruikt. Behalve nog enkele attributen vermeldt de beulsrekening twee stopen (ca. vier liter) wijn voor de biechtvader.

Voordat de houtmijt werd aangestoken, hing de beul Pistorius nog een zakje kruut om de nek om hem een al te pijnlijke doodstrijd te besparen. In een paar uur liet het vuur weinig over van de hulppastoor uit Woerden.

De dood van Pistorius maakte indruk op zijn vrienden en geestverwanten. De een na de ander herriep zijn vermeende dwaling of vluchtte het land uit. Het Habsburgse gezag in de Nederlanden leek de dreiging te hebben afgewend en feliciteerde zichzelf. In hetzelfde jaar schreef de stadhouder van Holland en Zeeland, graaf Antoon van Hoogstraten, triomfantelijk aan de landvoogdes: 'Het kwaad van de Lutherij is goddank uitgerooid.'¹

Hoogstraten omschreef Pistorius als lutheraan en zag lutherij als voornaamste vijand van de moederkerk, maar de verbrande hulppastoor was geen volgeling van Maarten Luther. Pistorius was exponent van een ketterij van eigen bodem, het sacramentisme, een religieuze stroming met wortels tot in de veertiende eeuw.

Sacramentariërs waren schatplichtig aan de Moderne Devotie, een hervormingsbeweging die haar oorsprong vond in de kritische preken en geschriften van Geert Groote (1340-1384). Groote had gefulmineerd tegen het morele verval onder kloosterlingen en

priesters en legde de nadruk op innerlijke vroomheid. Zijn volgelingen legden zich toe op een ascetisch leven en onderwezen het gewone volk. De beweging had beroemdheden voortgebracht als Thomas a Kempis (ca. 1379 of 1380-1471), die met zijn *Navolging van Christus* een van de meest gelezen boeken van zijn eeuw schreef, en Wessel Gansfort (ca. 1419-1489), een belangrijke inspirator van de sacramentariërs. Het klooster Steyn bij Gouda, waar de jonge Erasmus studeerde, behoorde tot de congregatie van Windesheim, eveneens voortgekomen uit de Moderne Devotie.

Sacramentariërs waren sobere lieden die vonden dat de Kerk zich verloor in uiterlijk vertoon. Zij verwierpen de oude vertaling van het Nieuwe Testament die volgens hen fouten en verkeerde interpretaties bevatte, en lazen Erasmus' recente vertaling uit het Grieks. Mede dankzij deze studie waren de sacramentariërs tot een andere opvatting gekomen over het belangrijkste sacrament, de eucharistie. Voor de katholieke Kerk was deelname aan dit sacrament de manier waarop gelovigen God het dichtst konden naderen. Sacramentariërs daarentegen meenden dat de deling van brood en wijn een rituele gebeurtenis was, waardevol misschien, maar lang niet zo belangrijk als waarvoor de Kerk haar hield.

Het bericht van de graaf van Hoogstraten aan landvoogdes Margaretha getuigde op nog een andere manier van weinig begrip van de situatie. Dat hij de lutherij 'uitgeroerd' verklaarde, illustreerde de beperkte blik van een stadhouder die de contouren van de Dom van Utrecht nog net kon onderscheiden maar blind was voor wat zich verder oostwaarts afspeelde. Hierin stond hij niet alleen. Vrijwel geen vorst of prelaat kon vermoeden wat de nabije toekomst zou brengen. Kettters waren van alle tijden, net als de zware straffen waarmee Kerk en overheid hadden te reageren. Als dan de laatste sintels van de brandstapel tot as waren gedoofd, keerde de rust terug. Zo was het altijd gegaan en zo zou het blijven.

Maar met de lutherij was het anders. Het nieuwe geloof zou in de komende jaren een religieuze en politieke aardverschuiving veroorzaken. In de eerste helft van de zestiende eeuw voltrok zich een revolutionaire verandering in het door de katholieke Kerk ge-